

POETIK NUTQDA GRADATSIYA: NAZARIY ASOSLAR VA BADIY IFODALANISH

Mamaziyyayev Oblaberdi Xudoberganovich,

Qo'qon universiteti Jahon tillari kafedrası dotsenti v.b., PhD

e-mail: omamaziyyayev77@gmail.com

MAQOLA HAQIDA	ANNOTATSIIYA
Qabul qilindi: 12-yanvar 2026-yil Tasdiqlandi: 15-yanvar 2026-yil Jurnal soni: 17 Maqola raqami: 53 DOI: https://doi.org/10.54613/ku.v17i.1403 KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА/ KEYWORDS poetik nutq, badiy ifoda	Mazkur maqolada gradatsiya hodisasi poetik nutqning muhim lingvostilistik mexanizmi sifatida tadqiq etiladi hamda uning nazariy asoslari va o'zbek adabiyotidagi badiiy ifodalanish xususiyatlari yoritiladi. Gradatsiya ushbu tadqiqotda faqat stilistik figura sifatida emas, balki til va nutqda mazmunning bosqichma-bosqich rivojlanishini ta'minlovchi murakkab lingvistik hodisa sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda gradatsiya darajalilik, miqdor va sifat munosabatlari, shuningdek, qarama-qarshilik va zidlanish tushunchalari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi. Maqolaning nazariy qismida gradatsiyaning umumtilshunoslik va stilistika doirasidagi o'rni aniqlanib, uning semantik va sintaktik mexanizmlari izchil asoslab beriladi. Gradatsiya to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshilikdan farqli ravishda mazmunning keskin qarama-qarshi qo'yilishi emas, balki izchil kuchayish yoki susayish jarayoni orqali amalga oshishi ko'rsatib beriladi. Tadqiqotda gradatsiyaning parallel konstruksiyalar, takror va ketma-ketlik asosida poetik nutqda qanday faol ishlalishi alohida tahlil qilinadi. Maqolaning amaliy qismi o'zbek poeziyasidan olingan real badiiy misollar asosida olib borilib, gradatsiyaning obraz yaratish, emotsional kuchayish va poetik kulminatsiyani shakllantirishdagi roli ochib beriladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, gradatsiya poetik matnda mazmunning ichki harakatini ta'minlab, badiiy fikrning estetik ta'sirchanligini sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot natijalari gradatsiyani poetik nutqning muhim tarkibiy va semantik prinsipi sifatida baholash zarurligini ko'rsatadi.

Kirish. Tilshunoslikda va adabiyotshunoslikda badiiy nutqning ifoda imkoniyatlarini chuqur tadqiq etish, avvalo, til birliklarining mazmuniy va shakliy harakatini aniqlash bilan bog'liqdir. Badiiy matnda fikrning kuchayishi, susayishi, o'sishi yoki pasayishi ko'pincha alohida leksik birliklar orqali emas, balki ularning o'zaro munosabati, ketma-ketligi va darajalangan tarzda joylashuvi orqali yuzaga chiqadi. Shu jihatdan gradatsiya hodisasi poetik nutqning muhim lingvostilistik vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Gradatsiya yordamida muallif nutqiy ta'sirchanlikni kuchaytiradi, mazmunni bosqichma-bosqich ochib boradi va o'quvchi ongida estetik ta'sirning oshishiga erishadi. Ushbu hodisa nafaqat badiiy adabiyot doirasida, balki umumtilshunoslik, mantiq, semantika va sintaksis bilan uzviy bog'liq holda shakllanadi. Gradatsiya hodisasining mohiyati til birliklari o'rtasidagi ichki munosabatlarda namoyon bo'ladi. Har qanday nutqiy ifoda ma'lum darajaviylikka ega bo'lib, bu darajaviylik fikrning rivojlanish jarayonida bosqichma-bosqich kuchayib yoki susayib boradi. Bunday jarayonda til birliklari oddiy sanash asosida emas, balki muallif maqsadi, nutq vaziyati va mazmuniy ehtiyojlarga muvofiq tarzda tanlanadi. Natijada gradatsiya hodisasi nutqda faqat tashqi bezak vazifasini emas, balki mazmunni chuqurlashtiruvchi, fikrning mantiqiy va emotsional rivojini ta'minlovchi muhim vosita sifatida yuzaga chiqadi. Ayniqsa, poetik nutqda gradatsiya fikrning izchil o'sishini ta'minlab, obrazlar tizimini bir butun holda shakllantirishga xizmat qiladi. Poetik matnda gradatsiya hodisasi ko'pincha qarama-qarshilik, zidlanish va parallel munosabatlar bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bu holatda gradatsiya bir tomondan fikrni kuchaytirish vositasi bo'lsa, ikkinchi tomondan ma'no qatlamlarini bosqichma-bosqich ochib berish imkonini yaratadi. Shuning uchun gradatsiyani faqat stilistik figura sifatida emas, balki nutqiy jarayonning ichki qonuniyatlariga asoslangan murakkab hodisa sifatida tahlil qilish zarur. Til birliklari o'rtasidagi miqdoriy va sifat jihatidan yuzaga keladigan farqlar gradatsiya orqali aniqroq namoyon bo'ladi, bu esa poetik nutqning ta'sirchanligini yanada oshiradi. Gradatsiya hodisasini o'rganish til va nutq munosabatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki gradatsiya til tizimida mavjud bo'lgan imkoniyatlarning nutqda qanday amalga oshishini yaqqol ko'rsatadi. Bunda so'z, birikma, gap va butun matn darajasidagi birliklar o'zaro bog'lanib, yagona semantik yo'nalishda harakat qiladi. Natijada poetik nutqda mazmunning oddiy ifodasi emas, balki uning emotsional-estetik kuchayishi yuzaga chiqadi. Shu sababli gradatsiya hodisasi poetik nutqni tahlil qilishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan lingvostilistik vosita sifatida baholalanadi. Gradatsiya hodisasining ilmiy tadqiqi tilshunoslik tarixida bosqichma-bosqich shakllangan. Dastlab gradatsiya badiiy nutq

doirasida, asosan, stilistik figura sifatida talqin qilinib, uning vazifasi fikrni kuchaytirish yoki susaytirish bilan cheklangan deb qaralgan. Keyinchalik esa tilshunoslikda nutqning ichki mexanizmlarini chuqurroq o'rganish jarayonida gradatsiya hodisasi faqat estetik vosita emas, balki til birliklarining darajalilik xususiyatlarini namoyon etuvchi umumiy lingvistik hodisa ekanligi aniqlana boshladi. Shu tariqa gradatsiya mantiq, semantika va sintaksis bilan bog'liq holda tahlil qilinib, uning nutqdagi ifodalanish doirasi ancha kengaytirildi hamda u til tizimining muhim funksional mexanizmlaridan biri sifatida qarala boshlandi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi gradatsiya hodisasining nazariy asoslarini aniqlash, uning tilshunoslikdagi o'rni belgilash va poetik nutqda ifodalanish xususiyatlarini ochib berishdan iboratdir. Tadqiqot jarayonida gradatsiya tushunchasi darajalilik, miqdor va sifat munosabatlari bilan bog'liq holda yoritilib, uning semantik va sintaktik mexanizmlari izchil tahlil qilinadi. Poetik matnlardan keltirilgan misollar asosida gradatsiya usulining nutqiy imkoniyatlari, estetik funksiyasi va ta'sirchanlik darajasi ochib beriladi. Natijada gradatsiya hodisasining poetik nutqdagi o'rni va ahamiyati ilmiy asosda yoritilib, uning lingvostilistik xususiyatlari tizimli tarzda tavsiflanadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek tilshunosligida gradatsiya hodisasini ilmiy jihatdan izchil o'rganish nisbatan kechroq boshlangan bo'lib, bu jarayon asosan XX asrning ikkinchi yarmi va oxirgi choragida faollashgan. Dastlab gradatsiya masalasi o'zbek stilistikasi va poetik sintaksisi doirasida alohida kuzatishlar shaklida tilga olingan bo'lsa, keyinchalik u mustaqil tadqiqot obyekti sifatida qarala boshladi. Ayniqsa, 1980–1990-yillardan boshlab gradatsiya hodisasi o'zbek badiiy nutqi, poetik matn va nutq birliklarining darajalangan ifodasi bilan bog'liq holda chuqur tahlil qilinib, uning so'z, so'z birikmasi, gap va matn darajasida namoyon bo'lish xususiyatlari aniqlashtirildi. Bu davrdagi tadqiqotlarda gradatsiya hodisasi nutq mazmunining bosqichma-bosqich rivojini ta'minlovchi, fikrning emotsional va mantiqiy ta'sirchanligini kuchaytiruvchi muhim lingvostilistik vosita sifatida baholandi. Shu tariqa, gradatsiya hodisasining o'zbek tilshunosligidagi shakllanishi va rivoji umumiy tilshunoslikdagi nazariy qarashlar bilan uzviy bog'liq holda kechgan bo'lib, milliy poetik tafakkur va badiiy nutq tajribasi asosida boyib borgan. Natijada gradatsiya hodisasi bugungi kunda o'zbek poetik nutqini tahlil qilishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan lingvostilistik tushuncha sifatida qaralmoqda. Mavzu doirasida o'zbek tilshunos va adiblari ishlaridan namunalar olingan bo'lib, ular asosida izlanish natijalari ishlab chiqilgan.

Poetik sintaksis doirasida gradatsiya masalasi A. Mamajonov tadqiqotlarida izchil yoritilgan¹. Muallif poetik nutqning sintaktik qurilishini tahlil qilgan ekan, gradatsiyani parallel konstruksiyalar, takror va ketma-ketlik asosida yuzaga keladigan stilistik vosita sifatida baholaydi. Mamajonov gradatsiyaning badiiy matnda fikrning izchil rivojini ta'minlashdagi roliga alohida e'tibor qaratib, uning poetik sintaksisdagi o'rnini asoslab beradi. Ushbu yondashuv gradatsiyani faqat leksik hodisa emas, balki murakkab sintaktik mexanizm sifatida qarash imkonini yaratadi. O'zbek poeziyasida gradatsiyaning badiiy ifodalanishi Hamid Olimjon ijodi misolida yaqqol namoyon bo'ladi. Shoirning Tanlangan asarlar to'plamida gradatsiya ko'pincha leksik birliklarning bosqichma-bosqich kuchayishi orqali amalga oshiriladi².

Olimjon she'riyatida gradatsiya obrazni rivojlantirish, emotsional holatni kuchaytirish va poetik kulminatsiyani shakllantirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bu esa gradatsiyaning badiiy-estetik imkoniyatlarini ochib beradi. Gradatsiyaning lingvistik asoslari va darajalilik bilan bog'liqligi masalasi O.Bozorov tadqiqotlarida chuqur tahlil qilingan³. Muallif o'zbek tilida darajalilik hodisasini umumtilshunoslik nuqtayi nazaridan yoritib, gradatsiyani miqdor va sifat munosabatlari bilan bog'liq semantik kategoriya sifatida talqin qiladi. Bozorovning yondashuvi gradatsiyani faqat stilistik figura emas, balki til tizimiga xos bo'lgan umumiy lingvistik hodisa sifatida baholash imkonini beradi.

Metodologiya. Ushbu izlanish tadqiqot ishining mavzusi asosida qarama-qarshilik figuralari o'rtasida taqqoslash va sintaktik-semantik mexanizmlar bo'yicha olingan tahlillar asosida olib borildi.

Gradatsiya tushunchasi tilshunoslikda darajalilik fenomeni bilan bevosita bog'liq bo'lib, u til birliklari o'rtasida yuzaga keladigan miqdoriy va sifat jihatidan farqlanishlarning nutqda bosqichma-bosqich ifodalanishini ta'minlovchi lingvistik mexanizm sifatida talqin qilinadi. Mazkur hodisa til tizimining ichki imkoniyatlariga tayangan holda, nutq jarayonida fikrning izchil rivojini, semantik kuchayishini yoki susayishini ta'minlaydi. Shu bois gradatsiya nafaqat alohida stilistik usul sifatida, balki til va nutq o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beruvchi umumiy nazariy tushuncha sifatida qaraladi. Til birliklari nutqda ketma-ket joylashar ekan, ular orasida muayyan darajaviy munosabat vujudga keladi va aynan shu munosabat gradatsiya hodisasining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Nazariy tadqiqotlarda gradatsiya hodisasi ko'pincha miqdor va sifat kategoriyalari bilan uzviy bog'liq holda izohlanadi. Til birliklarining mazmuni faqat nominativ ma'nosi bilan cheklanib qolmay, balki ularning nutqiy qo'llanish jarayonida hosil qiladigan semantik soylar, emotsional yuklama va baholovchi xususiyatlar orqali boyib boradi. Gradatsiya aynan mana shu jarayonda til birliklari o'rtasidagi nozik farqlarni bosqichma-bosqich ochib beradi. Bunda darajalilik mutlaq zidlik shaklida emas, balki o'tish nuqtalari orqali amalga oshadi. Shu jihatdan gradatsiya qarama-qarshilikka asoslangan hodisalardan tubdan farq qiladi, chunki u fikrni keskinlik orqali emas, balki izchil rivojlanish orqali ifodalaydi. Bu esa nutq mazmunining mantiqiy izchilligini ta'minlash bilan birga, uning estetik qabul qilinishiga ham xizmat qiladi. Gradatsiya hodisasining nazariy asoslarini tushuntirishda mantiqiy fikrlash jarayoni alohida ahamiyat kasb etadi. Fikrning rivoji ko'pincha sabab-oqibat munosabatlari, baholash jarayoni va mazmunning ichki harakati bilan bog'liq bo'ladi. Gradatsiya aynan mana shu harakatni til vositalari orqali namoyon etadi. Til birliklari ketma-ket qo'llanib, mazmunni asta-sekin kuchaytirar ekan, o'quvchi ongida fikrning mantiqiy rivoji shakllanadi. Shu bois gradatsiya hodisasi mantiqiy tuzilish va stilistik ifodaning tutash nuqtasida joylashgan murakkab lingvistik hodisa sifatida baholanadi. Ayniqsa, badiiy va poetik nutqda gradatsiya fikrning emotsional va semantik kuchini oshiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Tilshunoslik tadqiqotlarida gradatsiya hodisasi turli nutq shakllarida mavjudligi bilan tavsiflanadi. Ilmiy, publitsistik va kundalik nutqda gradatsiya ko'pincha mantiqiy tushuntirish, tasniflash yoki baholash jarayonida qo'llanilsa, badiiy nutqda u estetik va emotsional ta'sirni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Biroq bu farq gradatsiyaning mohiyatini o'zgartirmaydi, balki uning nutqiy vazifalarining rang-barangligini ko'rsatadi. Shu sababli gradatsiyani faqat poetik nutqqa xos hodisa sifatida emas, balki tilning barcha funksional uslublarida uchraydigan umumiy lingvistik mexanizm sifatida talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Bu yondashuv gradatsiyaning umumtilshunoslik hodisasi ekanligini tasdiqlaydi.

O'zbek tilshunosligida gradatsiya hodisasini nazariy jihatdan yoritish jarayoni darajalilik va qarama-qarshilik munosabatlarini o'rganish bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Tadqiqotlarda gradatsiya til birliklari o'rtasidagi miqdoriy va sifat jihatidan farqlanishni ifodalovchi vosita sifatida talqin qilinib, uning leksik va sintaktik darajalarda namoyon bo'lish imkoniyatlari aniqlangan. Ayniqsa, poetik sintaksis doirasida olib borilgan tadqiqotlarda gradatsiya hodisasi parallel konstruksiyalar, takror va ketma-ketlik asosida yuzaga chiqadigan nutqiy mexanizm sifatida izohlangan. Bu holat gradatsiyaning badiiy matnda fikrning bosqichma-bosqich kuchayishini ta'minlovchi asosiy vositalardan biri ekanligini ko'rsatadi. Gradatsiya hodisasining turli lingvistik muhitlarda o'rganilishi uning universal xususiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Rus va nemis tilshunosligida gradatsiya darajalilik, mantiqiy kuchayish va sintaktik ketma-ketlik bilan bog'liq holda izohlanib, uning grammatik va stilistik jihatlar alohida tahlil qilingan. Ushbu tadqiqotlarda gradatsiya til birliklarining ketma-ket joylashuvi orqali mazmunning asta-sekin kuchayishini ta'minlovchi umumiy lingvistik mexanizm sifatida baholanadi. Bu yondashuv gradatsiyaning faqat milliy til doirasida emas, balki umumtilshunoslik miqyosida amal qiluvchi hodisa ekanligini ko'rsatadi. Shu tariqa, gradatsiya tushunchasining nazariy asoslari uni faqat stilistik bezak yoki poetik figura sifatida emas, balki til tizimining ichki qonuniyatlariga asoslangan murakkab lingvistik hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi. Gradatsiya til birliklari o'rtasidagi darajalilikni ifodalash orqali nutq mazmunining mantiqiy, semantik va emotsional rivojini ta'minlaydi hamda poetik nutqda estetik ta'sirni kuchaytiruvchi muhim vosita vazifasini bajaradi. Aynan shu xususiyatlar gradatsiya hodisasining lingvostilistik tadqiqotlarda muhim o'rin egallashiga va uni alohida nazariy muammo sifatida o'rganish zaruratiga asos bo'ladi.

Gradatsiya va qarama-qarshilik munosabatlari. Gradatsiya hodisasini to'liq anglash uchun uni qarama-qarshilik, zidlanish va antitezis kabi hodisalar bilan qiyosiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki badiiy va poetik nutqda gradatsiya ko'pincha aynan qarama-qarshi ma'no munosabatlari bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Biroq gradatsiya va qarama-qarshilik bir-biriga yaqin tushunchalar bo'lishiga qaramay, ularni aynanlashtirish mumkin emas. Qarama-qarshilikda ikki mutlaq yoki nisbiy zid tushuncha to'g'ridan-to'g'ri yuzma-yuz qo'yilsa, gradatsiyada mazmuniy farqlanish bosqichma-bosqich, oraliq nuqtalar orqali amalga oshadi. Shu jihatdan gradatsiya qarama-qarshilikni yumshatuvchi, uni keskinlikdan mantiqiy rivoj tomon yo'naltiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Qarama-qarshilik hodisasi tilshunoslikda asosan antonimiya, zid ma'no va antitezis tushunchalari orqali izohlanadi. Antitezisdagi ikki qarama-qarshi fikr yoki obraz parallel konstruksiyalar orqali keskin tarzda taqqoslanadi. Gradatsiyada esa bu taqqoslash to'g'ridan-to'g'ri emas, balki izchil rivoj jarayonida amalga oshadi. Shu sababli gradatsiya qarama-qarshilikning statik ko'rinishini dinamik holatga keltiradi. Fikr birdaniga eng yuqori yoki eng past nuqtaga yetib bormaydi, balki bosqichma-bosqich kuchayib yoki susayib boradi. Bu esa nutqda mazmunning tabiiy va mantiqiy rivojini ta'minlaydi.

Natijalar. Poetik nutqda gradatsiya va qarama-qarshilik munosabatlari ko'pincha bir-birini to'ldiruvchi vositalar sifatida ishlatiladi. Qarama-qarshilik fikrning asosiy qutblarini belgilab bersa, gradatsiya ushbu qutblar orasidagi mazmuniy masofani to'ldiradi. Natijada badiiy matnda fikrning faqat natijasi emas, balki unga olib keluvchi jarayon ham ifodalanadi. Bu holat o'quvchi ongida obrazning to'liq shakllanishiga, mazmunning chuqurroq anglanishiga xizmat qiladi. Shu sababli gradatsiya poetik nutqda qarama-qarshilikni kuchaytiruvchi emas, balki uni mazmuniy jihatdan boyituvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Gradatsiya va qarama-qarshilik munosabatlarini tahlil qilishda ularning mantiqiy asoslariga e'tibor qaratish lozim. Qarama-qarshilik ko'pincha mantiqiy inkor yoki zidlanishga asoslanadi, gradatsiya esa mantiqiy ketma-ketlik va sabab-oqibat munosabatlari bilan bog'liq bo'ladi. Fikrning asta-sekin kuchayib borishi o'quvchini mazmunning eng yuqori nuqtasiga tayyorlaydi va shu orqali estetik ta'sir kuchayadi. Aynan shu xususiyat gradatsiyani poetik nutqda keng qo'llaniladigan vositalardan biriga aylantiradi. Bunda qarama-qarshilik fikrning yo'nalishini belgilab bersa, gradatsiya uning ichki harakatini ta'minlaydi.

O'zbek poetik nutqida gradatsiya va qarama-qarshilik munosabatlari ko'pincha parallel sintaktik konstruksiyalar, takror va

¹ Mamajonov, A. (2003). Poetik sintaksis masalalari. Toshkent.

² Olimjon, H. (1951). Tanlangan asarlar. Toshkent

³ Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Тошкент. Ўқитувчи. 1995.

ketma-ketlik orqali ifodalanadi. Bunday holatlarda gradatsiya qarama-qarshi ma'nolar orasidagi oraliq bosqichlarni ochib beradi va fikrning emotsional kuchini oshiradi. Tadqiqotlarda bu holat gradatsiyaning stilistik imkoniyatlarini kengaytiruvchi omil sifatida baholanadi. Ayniqsa, poetik matnlarda gradatsiya orqali qarama-qarshi tushunchalar o'rtasidagi semantik masofa yaqqol namoyon bo'lib, badiiy obrazning ta'sirchanligi kuchayadi. Gradatsiya va qarama-qarshilik o'rtasidagi munosabatni aniqlash lingvostilistik tahlil uchun muhim metodologik ahamiyatga ega. Bu munosabat orqali badiiy matnda fikr qanday shakllanayotgani, mazmun qaysi yo'l bilan rivojlanayotgani va estetik ta'sir qaysi vositalar orqali ta'minlanayotgani aniqlanadi. Gradatsiya qarama-qarshilikni inkor etmaydi, aksincha, uni bosqichma-bosqich ochib beradi. Shu tariqa poetik nutqda mazmunning faqat natijaviy jihati emas, balki uning ichki rivoj dinamikasi ham ifodalanadi. Shunday qilib, gradatsiya va qarama-qarshilik munosabatlari poetik nutqda bir-birini to'ldiruvchi va boyituvchi lingvostilistik hodisalar sifatida namoyon bo'ladi. Qarama-qarshilik fikrning asosiy yo'nalishini belgilasa, gradatsiya ushbu yo'nalish bo'ylab mazmunning izchil rivojini ta'minlaydi. Bu esa badiiy matnning semantik chuqurligini oshirib, uning estetik qimmatini kuchaytiradi. Shu sababli gradatsiya va qarama-qarshilik munosabatlarini birgalikda tahlil qilish poetik nutqni chuqur va har tomonlama o'rganish imkonini beradi.

Gradatsiyaning sintaktik va semantik mexanizmlari. Gradatsiya hodisasining nutqda amalga oshishi, avvalo, uning sintaktik va semantik mexanizmlari bilan bevosita bog'liqdir. Til birliklarining darajalangan tarzda ifodalanishi tasodifiy hodisa emas, balki muayyan sintaktik tuzilmalar va semantik munosabatlar asosida shakllanadi. Shu sababli gradatsiyaning faqat mazmuniy hodisa sifatida emas, balki nutqning shakliy tashkiloti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan murakkab lingvistik jarayon sifatida tahlil qilish zarur. Poetik nutqda gradatsiya ko'pincha so'zlarning ketma-ketligi, birikmalarning izchil joylashuvi va gaplarning ma'lum tartibda uyushtirilishi orqali yuzaga chiqadi. Sintaktik jihatdan gradatsiya, eng avvalo, parallel konstruksiyalar asosida namoyon bo'ladi. Parallel tuzilmalar gradatsiya uchun qulay sharoit yaratadi, chunki ular fikrning izchil rivojini ta'minlab, til birliklari o'rtasidagi darajaviy munosabatni ochiq yoki yashirin tarzda ifodalash imkonini beradi. Bunday konstruksiyalarda gap yoki gap bo'laklari shaklan o'xshash bo'lsa-da, mazmun jihatidan bosqichma-bosqich kuchayib yoki susayib boradi. Natijada sintaktik parallelizm gradatsiyaning asosiy shakliy tayanchi sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, poetik nutqda parallel gaplar orqali gradatsiya fikrning emotsional va semantik kuchini sezilarli darajada oshiradi. Gradatsiyaning sintaktik mexanizmlaridan yana biri ketma-ketlik va takror hodisasi bilan bog'liqdir. Takror nutqda faqat bir xil birlikni qayta qo'llash emas, balki mazmuniy jihatdan bir-birini to'ldiruvchi, darajalangan birliklarni ketma-ket joylashtirish orqali fikrni kuchaytirish vositasi sifatida xizmat qiladi. Bunday hollarda takror va gradatsiya o'zaro uzviy bog'lanib, nutqning ritmik va semantik tuzilishini shakllantiradi. Natijada poetik matnda mazmunning izchil rivoji ta'minlanib, o'quvchi ongida fikrning bosqichma-bosqich o'sishi yaqqol seziladi. Semantik jihatdan gradatsiya til birliklarining baholovchi va emotsional xususiyatlari bilan chambarchas bog'liqdir. So'zlar va birikmalar nutqda qo'llanilar ekan, ular o'zining asosiy ma'nosi bilan birga qo'shimcha baholovchi va emotsional ma'nolarni ham ifodalaydi. Gradatsiya ana shu qo'shimcha ma'nolarning darajalangan tarzda yuzaga chiqishini ta'minlaydi. Bunda har bir keyingi birlik avvalgisiga nisbatan kuchliroq yoki sustroq semantik yuklamaga ega bo'ladi. Shu tariqa semantik gradatsiya fikrning mazmuniy intensivligini oshiradi va poetik nutqning estetik ta'sirini kuchaytiradi. Gradatsiyaning semantik mexanizmlarida miqdor va sifat munosabatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Miqdoriy gradatsiyada til birliklari son, hajm yoki intensivlik jihatidan bosqichma-bosqich o'zgarib boradi, sifat gradatsiyasida esa baholovchi xususiyatlar darajalangan tarzda ifodalanadi. Bu ikki turdagi gradatsiya ko'pincha bir-biri bilan qo'shilib, murakkab semantik tuzilmalarni hosil qiladi. Natijada poetik nutqda mazmunning faqat tashqi ifodasi emas, balki uning ichki baholovchi va emotsional qatamlari ham ochib beriladi.

Gradatsiyaning sintaktik va semantik mexanizmlari matn darajasida yanada murakkab tus oladi. Butun matn davomida gradatsiya fikrning umumiy yo'nalishini belgilab, uning boshlanish, rivoj va yakun bosqichlarini o'zaro bog'lab turadi. Bunday hollarda gradatsiya alohida gap yoki birikma bilan cheklanib qolmay, balki butun

matn strukturasini tashkil etuvchi asosiy tamoyilga aylanadi. Poetik matnda bu holat obrazlarning bosqichma-bosqich rivojlanishi, emotsional holatning kuchayib borishi yoki dramatik keskinlikning oshishi orqali namoyon bo'ladi. Shu jihatdan gradatsiyaning sintaktik va semantik mexanizmlarini tahlil qilish poetik nutqning ichki tuzilishini anglash uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Bu mexanizmlar orqali gradatsiya fikrning mantiqiy izchilligini, semantik chuqurligini va emotsional ta'sirchanligini ta'minlaydi. Natijada gradatsiya poetik nutqda nafaqat stilistik vosita, balki mazmunni tashkil etuvchi muhim strukturaviy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Poetik nutqda gradatsiya usuli eng faol va ta'sirchan lingvostilistik vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Chunki poetik matnning asosiy vazifasi nafaqat ma'lum bir mazmunni yetkazish, balki ushbu mazmunni emotsional, estetik va obrazli tarzda ifodalashdan iboratdir. Gradatsiya ana shu vazifani bajarishda muhim rol o'ynaydi, chunki u fikrni birdaniga emas, balki bosqichma-bosqich rivojlantirish orqali o'quvchi ongida kuchli estetik ta'sir uyg'otadi. Poetik nutqda gradatsiya fikrning ichki harakatini ochib berib, obrazlarning rivojlanish jarayonini mantiqiy va emotsional jihatdan izchil tarzda ko'rsatadi. O'zbek poetik nutqida gradatsiya usuli ko'pincha obrazli tasvir, emotsional holat va baholovchi munosabatlarni ifodalash jarayonida qo'llaniladi. Bunday holatlarda shoir fikrni keskin qarama-qarshilik orqali emas, balki bosqichma-bosqich kuchaytirish yoki susaytirish orqali ifodalaydi. Natijada o'quvchi mazmunni tayyor holatda emas, balki uning rivojlanish jarayonida qabul qiladi. Bu esa poetik matnning ta'sirchanligini oshirib, badiiy obrazning yanada chuqurroq anglanishiga xizmat qiladi. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, gradatsiya poetik nutqda ko'pincha emotsional holatning o'sishi, ichki kechinmalarning kuchayishi yoki dramatik keskinlikning asta-sekin ortib borishini ifodalashda qo'llaniladi.

Muhokama. Abdulla Oripov ijodida gradatsiya ko'pincha qarama-qarshi yo'nalishga ega bo'lgan sodda gaplar orqali yuzaga chiqadi:

Kimdir tug'iladi va kimdir o'lar... (A. Oripov)

Mazkur misolda "tug'iladi" va "o'lar" fe'llari bir-biriga mutlaqo qarama-qarshi semantik qutblarni ifodalaydi. Biroq bu yerda muhim jihat shundaki, qarama-qarshilik statik holatda emas, balki va bog'lovchisi orqali bir butun fikr zanjiriga birlashtirilgan. Natijada poetik mazmun qarama-qarshilikdan gradatsion harakatga o'tadi: hayotning boshlanishi va yakuni yagona mantiqiy chiziqda tasvirlanadi. Bu holatda gradatsiya hayot falsafasini umumlashtiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi⁴.

Poetik matnlarda gradatsiya ko'pincha leksik darajada boshlanib, sintaktik va matn darajasigacha kengayadi. Dastlab alohida so'zlar yoki so'z birikmalari darajasida yuzaga kelgan darajalilik keyinchalik gaplar ketma-ketligi orqali rivojlanadi va butun matnning semantik harakatini belgilaydi. Bunday holatlarda gradatsiya nafaqat alohida stilistik vosita, balki matnni tashkil etuvchi strukturaviy tamoyilga aylanadi. O'zbek poetik nutqida bunday gradatsion tuzilishlar obrazlarning izchil rivoji, tasvirning kengayib borishi va emotsional ta'sirning kuchayishi orqali namoyon bo'ladi. Shoirilar gradatsiya usulidan foydalangan holda poetik obrazni statik holatda emas, balki dinamik jarayon sifatida tasvirlaydi. Bu jarayonda har bir keyingi tasvir avvalgisiga nisbatan kuchliroq semantik va emotsional yuklamaga ega bo'ladi. Natijada poetik matnda fikrning eng yuqori nuqtasi — kulminatsion holat asta-sekin shakllanadi.

Hamid Olimjon she'riyatida gradatsiya ko'pincha leksik birliklarning izchil kuchayishi orqali yuzaga chiqadi:

*Mushkul kunlar bolasini tilida tishlab,
Yuvib tarab, sevib, o'pib, quchib, opichlab,
Ey baxtlarni balog'atga yetkazgan ona! (H. Olimjon)*

Bu parcha gradatsiyaning leksik-semantik turiga yorqin misol bo'la oladi. Ikkinchi misrada ketma-ket kelgan *sezib* → *o'ylab* → *quchib* fe'llari harakatning oddiy idrokdan irodaviy zo'riqish darajasigacha bosqichma-bosqich kuchayishini ifodalaydi. Ushbu gradatsion zanjir uchinchi misrada umumlashtirilib, ona obrazi orqali eng yuqori baholovchi nuqtaga olib chiqiladi. Natijada gradatsiya emotsional kulminatsiyaning ta'minlaydi.

⁴ Oripov, A. (2018). Saylanma. Toshkent: Tafakkur qanoti.

Gradatsiya orqali yaratilgan bunday kulminatsiya o'quvchi uchun kutilgan, ammo ayni paytda kuchli estetik ta'sirga ega bo'lgan hodisa sifatida qabul qilinadi. Shu sababli gradatsiya poetik nutqda dramatik va lirik kuchayishning muhim vositasi sifatida baholanadi. O'zbek poetik nutqida gradatsiya usuli ko'pincha takror, parallelizm va sintaktik ketma-ketlik bilan uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bunday holatlarda gradatsiya fikrning mantiqiy izchilligini saqlagan holda uning emotsional ta'sirini oshiradi. Takror orqali ma'lum bir obraz yoki holat o'quvchi ongida mustahkamlanar ekan, gradatsiya ushbu obrazni yangi darajaga olib chiqadi. Natijada poetik matnda mazmunning ko'p qatlamli tuzilishi yuzaga keladi va o'quvchi uchun badiiy idrok jarayoni yanada boyiydi.

Abdulla Oripov she'rlarida sifatlar orqali yuzaga keladigan gradatsiya ham keng qo'llaniladi:

*Endi-chi, to'liqini, horg'in va bexol,
G'orlarga bekingan shamolday tindim. (A.Oripov)*

Bu misolda *to'liqini* → *horg'in* → *bexol* sifatleri semantik jihatdan bir xil sohani ifodalagan holda, emotsional intensivlik nuqtai nazaridan izchil kuchayib boradi. Gradatsiya shaxsiy ruhiy holatni tasvirlashda ishlatilgan bo'lib, lirik qahramonning ichki charchog'i bosqichma-bosqich chuqurlashib boradi. Bu yerda gradatsiya nafaqat tasviriy, balki psixologik funksiyani ham bajaradi.

Poetik nutqda gradatsiya usulining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, u o'quvchini faol idrokka undaydi. Gradatsiya orqali fikr bosqichma-bosqich ochilar ekan, o'quvchi mazmunni passiv tarzda emas, balki faol tafakkur jarayonida qabul qiladi⁵. Bu esa poetik matnning kommunikativ va estetik samaradorligini oshiradi. Shu jihatdan gradatsiya poetik nutqda nafaqat ifoda vositasi, balki o'quvchi bilan muallif o'rtasidagi estetik muloqotni ta'minlovchi mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi.

Quyidagi misol gradatsiyaning takror bilan uyg'unlashgan shaklini namoyon etadi:

*Yo'lini yo'qotsa odam – muhabbatga suyangay,
G'ussaga botsa odam – muhabbatga suyangay,
Chorasiz qotsa odam – muhabbatga suyangay... (A.Oripov)*

Bu parcha takroriy sintaktik konstruktsiya asosida qurilgan bo'lib, har bir misrada holat (*yo'qotish* → *qiyinchilik* → *chorasi qolmaslik*) bosqichma-bosqich og'irlashib boradi. Shu bilan birga, har bir bosqichda muhabbatda suyangay birikmasining takrorlanishi gradatsiyaning semantik markazini mustahkamlaydi. Natijada poetik kulminatsiya shakllanib, muhabbat eng oliy tayanch sifatida talqin qilinadi. Bu gradatsiya turida emotsional va falsafiy mazmun bir butun holda ifodalanadi.

Shunday qilib, poetik nutqda gradatsiya usuli mazmunning izchil rivoji, obrazlarning dinamik tasviri va emotsional ta'sirning kuchayishini

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Mamajonov, A. (2003). Poetik sintaksis masalalari. Toshkent.
2. Olimjon, H. (1951). Tanlangan asarlar. Toshkent
3. Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Тошкент. Ўзбекистон Республикаси. 1995.

ta'minlovchi muhim lingvostilistik vosita hisoblanadi. U leksik, sintaktik va matn darajalarida faol namoyon bo'lib, poetik matnning semantik va estetik yaxlitligini ta'minlaydi. Gradatsiya orqali poetik nutq nafaqat mazmunan boyiydi, balki o'quvchi ongida chuqur estetik taassurot uyg'otuvchi badiiy hodisaga aylanadi⁶.

Xulosa. Mazkur tadqiqotda gradatsiya hodisasi poetik nutqning muhim lingvostilistik mexanizmi sifatida ko'rib chiqildi va uning nazariy hamda amaliy jihatlari izchil tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida gradatsiya faqat stilistik figura sifatida emas, balki til tizimining ichki qonuniyatlariga tayangan holda nutqda fikrning bosqichma-bosqich rivojini ta'minlovchi murakkab lingvistik hodisa ekanligi asoslab berildi. Gradatsiya til birliklari o'rtasidagi darajalilik munosabatlarini ifodalash orqali mazmunning mantiqiy, semantik va emotsional harakatini yuzaga chiqaradi hamda poetik nutqda estetik ta'sirni kuchaytiruvchi muhim vosita vazifasini bajaradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, gradatsiya hodisasi tilning leksik, sintaktik va matn darajalarida turlicha namoyon bo'lib, ularning o'zaro uyg'unligi orqali poetik nutqning yaxlit semantik tuzilishi shakllanadi. Leksik darajada gradatsiya baholovchi va emotsional ma'nolarning bosqichma-bosqich kuchayishi orqali yuzaga chiqsa, sintaktik darajada u parallel konstruktsiyalar, takror va ketma-ketlik asosida ifodalanadi. Matn darajasida esa gradatsiya butun badiiy asarning ichki harakatini belgilab, mazmunning rivoj bosqichlarini o'zaro bog'lovchi asosiy strukturaviy tamoyilga aylanadi. Shu jihatdan gradatsiya poetik matnning tashkiliy va mazmuniy markazlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Gradatsiya va qarama-qarshilik munosabatlarini qiyosiy tahlil qilish natijasida ushbu ikki hodisaning o'zaro yaqin, ammo funksional jihatdan farqli ekanligi aniqlandi. Qarama-qarshilik fikrning asosiy qutblarini belgilab bersa, gradatsiya ushbu qutblar orasidagi mazmuniy masofani bosqichma-bosqich to'ldiradi. Natijada poetik nutqda fikrning faqat yakuniy natijasi emas, balki uning rivojlanish jarayoni ham ifodalanadi. Bu holat o'quvchi uchun badiiy matnni chuqurroq idrok etish imkonini yaratib, estetik ta'sirni sezilarli darajada oshiradi. Tadqiqot davomida gradatsiya hodisasining umumtilshunoslik va poetik nutq doirasidagi o'rni aniqlanib, uning mantiq, semantika va sintaksis bilan uzviy bog'liqligi ko'rsatildi. Gradatsiya fikrning izchil rivojini ta'minlovchi vosita sifatida til va nutq munosabatlarini yoritishda muhim metodologik ahamiyatga ega ekanligi asoslandi. Ayniqsa, poetik nutqda gradatsiya emotsional kuchayish, obrazlarning dinamik rivoji va badiiy kulminatsiyaning shakllantirishda yetakchi rol o'ynaydi.

Shu tariqa, gradatsiya hodisasini lingvostilistik jihatdan o'rganish poetik nutqning ichki tuzilishini chuqurroq anglash imkonini beradi hamda badiiy matn tahlilida samarali nazariy asos yaratadi. Ushbu tadqiqot natijalari gradatsiya hodisasini keyingi ilmiy izlanishlarda yanada kengroq, xususan, aniq poetik matnlar asosida chuqurlashtirilgan holda o'rganish zaruratini ko'rsatadi. Kelgusida gradatsiyaning alohida shoirlar ijodida tutgan o'rni, uning individual poetik uslubni shakllantirishdagi roli va badiiy-estetik imkoniyatlari maxsus tahlil obyekti sifatida o'rganilishi mumkin.

4. Oripov, A. (2018). Saylanma. Toshkent: Tafakkur qanoti.
5. Bally, C. (1965). Linguistique g?n?rale et linguistique fran?aise. Paris: Francke.
6. Galperin, I. R. (1977). Stylistics. Moscow: Higher School.

⁵ Bally, C. (1965). Linguistique g?n?rale et linguistique fran?aise. Paris: Francke.

⁶ Galperin, I. R. (1977). Stylistics. Moscow: Higher School.